

Pethő Sándor

Kísérlet a feltétlen érvényesség igényének megalapozására

Somló Bódog *Gondolatok az első filozófiáról*
című műve keletkezéstörténetének első korszakáról (1916–18)

Kivonat

Több mint száz évvel elkészülte, és majdnem ugyanennyivel első megjelenése (1926) után először jelent meg most magyarul Somló Bódog posztumusz filozófiai műve, a *Gedanken zu einer ersten Philosophie* – Pethő Sándor fordításában. A könyv a magyar filozófiatörténet igazi legendája; nemzedékek emlegették, de töredékes formája, nehéz nyelvhasználata miatt mindeddig kevéssé épült be a tudományos köztudatba. Mitől jelentős ez a mű? Mennyiben változtatja meg Somlóról kialakult képünket? Érdemes-e teológusként is kézbe venni? Az előadás ezekre a kérdésekre keres választ.

/0/ A *Gondolatok* a magyar filozófia történetében sok szempontból nagyon magányos mű. Szerzője németül írta, s bár ez keletkezésének idején, a 20. század második évtizedében önmagában még nem szükségképpen rekesztette volna ki a magyar filozófiatörténetből, kétségtelen, hogy filozófiai problematikájában, forrásanyagában, szemléletében semmi olyan sincs, ami a kor magyar filozófiájához kapcsolná. Szerzője, ahogyan később a művet kiadó Somló-tanítvány, Moór Gyula írja, a magyar filozófiai művek sorában eredeti, hiánypótló metafizikai munkát szeretett volna írni.¹ Ez a hiánypótló mű azonban teljesen soha nem készült el, a töredékesség pedig a filozófiatörténet tanúsága szerint ritkán lendíti előre a filozófiai munkák recepcióját. Különösen, ha a mű első kiadása (1926) is évekkel a szerző halála (1920) után lát napvilágot, és a ránk maradt szöveg legfeljebb részben tükrözi az ő eredeti elképzeléseit, jó részben a kiadó – az utókor minden tiszteletét megérdemlő – szövegrégészeti munkájának eredménye. Nem csoda, hogy a műnek alig-alig létezik hatástörténete, és az elmúlt közel száz évben egyetlen, a Walter de Gruyter kiadónál megjelent² reprint kiadásáról van tudásunk.³

¹ Moór Gyula: *Somló Bódog*. Politzer Zsigmond és Fia, Budapest, 1921, 24. sk.

² Felix Somló: *Gedanken zu einer ersten Philosophie*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 2020.

³ Az adatért Szabadfalvi József professzor úrnak tartozom köszönettel, aki a *Gondolatok* for-

Nem nagy túlzás tehát, ha azt mondjuk, hogy a *Gondolatok* a Somló-életmű árnyékos, megvilágításra váró, és felderítésre érdemes oldalához tartozik. Iránta megnyilvánuló érdeklődésünk mindazonáltal immár legjobb esetben is csak filozófiatörténeti lehet: ma már sem az angolszász, sem a német filozófiai univerzumban nemigen gondolkodik úgy senki a tudományról, a filozófiáról, és azok feltétlen igazsághoz fűződő viszonyáról, mint ahogyan ezt száz évvel ezelőtt Somló Kolozsvárott tette. A múlt azonban – éppen azért, mert sajátos alakjában, *praesens perfectum*ként mindig köze van a jelenhez – soha nem teljesen érdektelen a filozófiatörténetben sem.

A *Gondolatok* keletkezésének, értelmezésem szerint, két korszaka van. Az első majdnem napra pontosan két évet foglal magában: 1916. október eleje és 1918. november első napjai közé esik. Ez utóbbi dátum Somló életének alighanem legfontosabb, de egészen bizonyosan legtragikusabb pillanata: ekkor költözik Kolozsvárról Budapestre. Az 1918 novemberével kezdődő korszak túlsó határai elmosódnak. Somló 1919 áprilisáig vezeti a naplóját, így a *Gondolatok* keletkezéstörténetét is csak eddig az időpontig tudjuk pontosan dokumentálni.

Ez a tanulmány az első korszakról szól.

/1/ Filozófiai mű – kivéve talán Wittgenstein első világháborús lövészárkokban készült *Tractatus*át – aligha született szerencsétlenebb körülmények között.

Somló Bódog, a kolozsvári Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem rendes, nyilvános professzora, 1916. október 7-én azt jegyzi fel németül vezetett naplójába, hogy befejezte nagy, félezer oldalnál is hosszabb jogfilozófiai művét, a *Juristische Grundlehr*t, és még ugyanazon a napon „voltaképpen ezen tanulmányok folytatásaként” hozzákezdett egy etikai alapvetés előtanulmányaihoz.⁴ Negyvenhárom éves, alig túl „az emberélet útjának felén,” Kolozsvár ismert és megbecsült polgára, nemzetközi hírű tudós. A várossal és az egyetemmel ekkor már régi kapcsolata van. Egy budapesti félévtől eltekintve itt végezte tanulmányait, itt szerzett 1895-ben jogtudományi, majd egy évvel később államtudományi doktorátust. Nyolchónapnyi, nem túl lelkesen abszolválta ügyvédjelöltség után innen került Lipcsébe, majd Heidelbergbe, Kolozsvárott habilitáltak 1899-ben a jogfilozófia, négy évvel később pedig a politikatudomány magántanárává. Töretlen és logikus folytatása lett volna a pályájának, ha egyetemi tanári pályafutását itt kezdi, és alkalmasint itt is fejezi majd be. Ámde nem így alakult.

dításáról írott recenziójában hívta fel rá a figyelmemet. Vö. Szabadfalvi József: Somló Bódog posztumusz művének magyar fordítása. *Jogtudományi Közlöny*, LXXXVII. évf. 6. szám, 2022. június, 255.

⁴ *Verzweifelt objektiv. Tagebuchnotizen und Briefe des ungarischen Rechtsphilosophen Felix Somló (1873-1920)*. Herausgegeben und mit einer Einleitung sowie Anmerkungen versehen von Andreas Funke und Péter Solyom, Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien, 2013.141.

Életében kétszer szakadt el hosszabb időre Kolozsvártól, mindkétszer tőle független okok miatt. 1897 augusztusától 1903 januárjáig a Magyar Királyi Államvasutak Igazgatóságán kényszerült munkát vállalni a fővárosban, 1918 novemberében pedig – immár végleg – Budapestre sodorta a sorsa. Az előbbi fordulaton viszonylag könnyű szívvel tette túl magát, mihelyst sorsa elképzeléseinek megfelelőbb irányba kanyarodott azzal, hogy 1903 januárjában a Nagyváradi Királyi Katolikus Jogakadémia államjog és politikatudomány professzorává nevezték ki. Az 1918-as, sok véletlen összejárásából által munkált Budapestre költözésének azonban mélyen átérezte a tragikumát. Az ide vonatkozó, 1918. december 31-i naplóbefjegyzésben⁵ szétválaszthatatlanul összefolyik a Kolozsvár elvesztése miatt érzett szomorúság és a békebelire ekkor már nyomaiban sem emlékeztető új, budapesti élet keltette szorongás és remény.

1916 októberében azonban az első távollét Kolozsvártól már a jelentől egyre távolodó, fakuló múlt, pusztá életrajzi adat, a második pedig még fel sem rémlő jövő. Telik, és bár ezt nem tudhatja, lassan a végéhez közeledik az az 1908 és 1918 közé eső évtized, melyet a kolozsvári egyetem nyilvános, rendes tanáraként tölt el, és melyet későbbi életrajzírói, elsőként a később kiemelkedő jogfilozófussá váló tanítványa, Moór Gyula pályája legtermékenyebb időszakaként ír majd le, mikor néhány év múlva, a posztumusz filozófiai mű kiadása során megrajzolja az akkor már jó fél évtizede halott mester portréját.⁶

1908 és 1918 között Somló és Kolozsvár elválaszthatatlanul összetartoznak. A szerény, halk szavú, a kor divatjától eltérően simára borotvált, ezért aztán meglett férfiként is szinte gyerekképzű professzor nemcsak apja, a tisztviselői pályáját Kolozsvárott befejező, köztisztjeletben álló Fleischer Lipót, hanem saját jogán is a város közösségének közismert tagja. A Sétatéren spacírozó alakjára az 1916-ban épp nyolcadikos gimnazista Passuth László még majdnem öt évtized múltán is visszaemlékezik majd.⁷ Gyakori vendége a város értelmiségi elitjét állandó szellemi mozgásban tartó Purjesz-Óvári-szalonnak. Tanúja és közönsége annak, hogy a Janovics Jenő igazgatta Nemzeti Színház miként ír színháztörténelmet híres tematikus előadás sorozataival.⁸ Meglehet, hogy a Shakespeare (az antik, vagy éppen a magyar dráma történetét bemutató) sorozat egy-egy előadása után a színháztól balra eső Thália kávéházba is benéz, bár a hetente két alkalommal cigányzenét is

⁵ Lásd Funke-Sólyom: i. m.157. skk.

⁶ Lásd Moór Gyula: Előszó. In: Somló Bódog: *Gondolatok az első filozófiáról*. Fordította, a kísérőtanulmányt és a jegyzeteket írta Pethő Sándor. L'Harmattan, Budapest, 13.

⁷ Passuth László: *Kutatóárok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1966, 146.

⁸ Vö. Jordáky Lajos: *Janovics Jenő és Poór Lili*. Kriterion, Kolozsvár, 1971, 25–40.

szervírozó művész-értelmiségi tanyánál valószínűleg közelebb áll hozzá a Mátyás király téri Európa, vagy a Jókai utca elején a szálloda alsó szintjét elfoglaló, kétségtelenül a város egyik szellemi gócpontját alkotó, központi légfűtéssel, fűtött és fedett télikerttel, és francia konyhával is rendelkező „Nyhó”, „Nyújork”, azaz New York nagykávéház, ahol alkalmasint a nagyváradi években megismert, ekkor már Pesten élő Adyval is összefuthat. Bárhová is tér be – a kolozsvári értelmiséginek ekkoriban rendszerint törzskávéháza van – mindenütt belelapozhat a legpatinásabb helyi napilapokba: az *Ellenzék* akkor már majd harminc éve, vetélytársa, az *Újság* is közel két évtizede, de a legfiatalabb, a *Kolozsvári Hírlap* is több mint tíz éve minden reggel ott van könnyű, nádpálcából készült olvasókeretre feszítve a kávéházak asztalán. Korábban – a háború persze e tekintetben és a hazai lapok tartalmát illetően is egyre szigorúbb korlátokat szab – természetesen rendelkezésre álltak a legfontosabb külföldi lapok is. Kolozsvár ebben az időben egyébként is sajtó-boom-ot él át. A nagyjából hatvanezer főnyi lakosú városban harmincöt nyomda működik, 1911 és 1920 között országos tekintetben Kolozsvárt csak Budapest előzte meg az előállított sajtótermékek számában.⁹ Somló a tanítási szünetekben szívesen kirándul a környéken, hébe-hóba megfordul Budapesten, és mindenekelőtt vasszorgalommal dolgozik. 1916. október 6-ig a *Grundlehrén*, ami némi nehézséggel ugyan, de 1917-ben már meg is jelenik.¹⁰ A *Gondolatok* sorsa felől nézve mind a szerzőnek, mind az utókornak példátlan szerencséje volt; az *opus magnum* az utolsó pillanatban készült el, és jelent meg.

/2/ Az idill ugyanis törékenynek bizonyult, az elmélyült tudományos munka lehetőségei pedig egyre illuzórikusabbá váltak. A háború kezdetben keveset, és inkább kényelmi szempontból változtatott a kolozsvári professzorok életén. Márki Sándor, az egyetem történész professzora 1914. július 29-i naplóbejegyzése szerint, unokáival még egy kávéház teraszáról nézi a háború mellett tüntető tömeget.¹¹ Augusztus 2-i jegyzete szerint a hadba vonulók családját segélyező szervezet munkájába kapcsolódik be – ebből a munkából egyébként Somló is kiveszi a maga részét¹² –, és személyes felajánlásként a havonta borra költött harminc koronát

⁹Gyarmati Zsolt: A kolozsvári hírlapírás jellemzői az első világháború idején. In: *Uő: Nyilvánosság és magánélet a békeidők Kolozsvárán*. KompPress, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 2005, 79.

¹⁰Felix Somló: *Juristische Grundlehre*. Felix Meiner Verlag, Leipzig, 1917.

¹¹Márki Sándor *naplói III. 1904–1914*. Szerk. és sajtó alá rendezte Erdész Ádám. Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, Gyula, 2021, 425.

¹²Lásd a *Napló* 1914. augusztusi bejegyzéseit. In: Funke-Sólyom: i. m. 99. skk.

segélyezésre különíti el a családi költségvetésből.¹³ Somló is, aki Olaszországban szerez tudomást a háború kitöréséről, viszonylag gyorsan visszatalál a nyári vakáció előtti életéhez. Augusztus 4-én másodszor is feleségül veszi Bánóczi Margitot, és egyik e hónap végi bejegyzése szerint visszatér a jogfilozófiai kutatásaihoz is.¹⁴

A város társadalmi nyilvánosságának szerkezete is kezdetben lassú, de idő előrehaladtával egyre nyomasztóbban érzékelhető változáson ment át. A kávéházak forgalma a háború hírére kifejezetten megnőtt. A vendégek a falakra függesztett, a hadmozdulatokat apró zászlócskák ide-oda tologatásával modellező térképek mindenkori állása alapján fogadásokat kötöttek az akkor még megnyugtatóan rövidnek képzelt háború kimenetelét illetően. Mivel más egyéb gyarmatáru mellett kávéval is Anglia látta el a Monarchiát, e beszerzési forrás megszűnése kávéhiánnyal, ez pedig értelemszerűen a városban virágzó kávéház-üzlet megbillenésével fenyegetett. A kiesést 1917-ig, a holland kiviteli tilalom bevezetéséig úgy-ahogy pótolni lehetett behozattal. Ezt követően azonban az áruhiányt vagy központi szabályozás alá vont minőségrontással (fügekávé, malátakávé), vagy a fogyasztás szintén központilag elrendelt korlátozásával lehetett orvosolni.¹⁵ Ha Somló 1916 októberében történetesen forró feketekávéval ünnepelte volna meg, hogy pontot tett a *Grundlehre* kéziratának végére, még jó eséllyel holland importból származó kávéat ihatott volna. Egy évvel később, a könyv megjelenésének örömeire viszont már csak a mindössze tizenöt százaléknyi babkávét tartalmazó, malátával és karamellizált cukorral lerontott minőségű „hadikávét” szolgálták volna fel neki. Azt is naponta csak egy alkalommal, mivel 1917 tavaszán már életbe lépett a napi második kávé – „uzsonnakávé” – fogyasztását tiltó helyi rendelet.¹⁶

A háború Kolozsvár sajtónyilvánosságát is átalakította. A mozgósítás következtében – bár az újságírók több jogcímen is felmentést kaphattak a katonai szolgálat alól – a sajtómunkások és a nyomdászok száma drasztikusan lecsökkent. Az akadozó papírellátás az újságok terjedelmének korlátozásához, a hadi cenzúra színvonaluk és hírértékük eséshez vezetett. Ahogyan egyre távolabb került a gyors győzelem esélye, úgy szaporodtak a címlapokon a hadi cenzúra által törölt anyagok helyét jelző fehér foltok, az „ablakok”. Az ellenséges országokban megjelenő lapok egyszerre hozzáférhetetlenné váltak, és az 1916-tól már korlátozott nyitvatartással működő – azaz csupán hajnali egy óráig látogatható – kávéházakban Kolozsvár,

¹³ Márki Sándor: *Napló III.*, 426. In: Funke-Sólyom: i. m. 101.

¹⁴ Lásd a *Napló* 1914. augusztus 24-i bejegyzését.

¹⁵ Vö. Gyarmati Zsolt: A hátsország félnyilvánossága. Kolozsvári kávéházak 1914-1918. In: Uő. i. m. 92.97.

¹⁶ Uo. 98.

a hivatalnokváros polgára egyre nehezebben tájékozódott a világ fontos híreiről; a valóság fogalmának súlypontja fokozatosan eltolódott. A hadikávét, műtejt, jegyre vásárolható ruha, árdragítás és dezertálás miatt indított, olykor halálos ítélettel záruló eljárások idején, az 1918-as évben a szelektíven adagolt háborús híreket már egyértelműen maga mögé utasítja a Bocskai tér parkjának beépítéséről kirobbant sajtóvita, és Bródy Sándor *Tanítónőjének* Berky Lili főszereplésével készült filmvázlatáról hírt adó tudósítás.

Somló mikrokörnyezete, az egyetem jól követhetően leképezte ezeket a változásokat. Kenyeres Zoltán, a törvényszéki orvostan rendes nyilvános professzora, az egyetem rektora, az 1914. június 13-án tartott *sub auspiciis regis* doktorrá avatási ünnepségen még szemmel láthatóan derűlátóan ítéli meg a küszöbön álló háború esélyeit. „Bűnös hangok ezek” – mondja a nála kevésbé optimistákról, a gyors és fényes győzelemben nála kevésbé bízókról. „Az a nemzet, amely századokon keresztül tartó, képzeletet meghaladó szenvedések és viszontagságok közt becsülettel megállotta a helyét, meg fogja állani ezentúl is, ha fiai akarják.”¹⁷ Azt, hogy Kolozsvár mennyire igazolja majd vissza ezt az optimizmust, ő már nemigen tapasztalja meg. Rektori megbízatása 1914 augusztusában lejár, a következő évtől húsz éven át a budapesti egyetemen gyakorolja hivatását. A történelem kétségtelesen itt is utoléri majd őt is: 1919-ben éppen az orvosi kar dékánjaként éli majd át a Tanácskormány felsőoktatáspolitikai átokfutását, amely Somló életének utolsó évét is megkeseríti majd. Saját politikai állásfoglalása pedig a jobboldali radikalizmus felé vezet: a Turul Szövetség egyik első vezetője lesz.¹⁸

A háború, ha a professzorok személyes életét kezdetben nem is, az egyetem korábbi működését fenekestül felforgatta. A részleges (1914. július 26.) és rá néhány napra (1914. július 31.) kihirdetett általános mozgósítás az egyetem 800 hallgatóját és fiatal oktatóját érintette, ami azonnal komoly fennakadást okozott az oktatásban. A katonaeorvosok utánpótlása érdekében a hadügyminiszter haladéktalanul szabadságolta azokat az orvostanhallgatókat, akiknek diplomájuk megszerzéséig egyetlen szigorlatuk volt hátra, hogy tanulmányaikat minél hamarabb befejezhessék. A huszonnyolc hadköteles szigorló orvost a korábbi gyakorlattól eltérően a nyáriszünetben avatták doktorrá. Kenyeres rektor augusztus 5-i felhívására az egyetem hadi szolgáltra nem kötelezett hallgatói közül száznegyven je-

¹⁷ Vö. Márki Sándor: *A Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Története 1872-1922*. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó, Szeged, 1922, 97.

¹⁸ A szervezetről lásd: Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban*. Attraktor, Máriabesnyő, 2012.

lentkeztek betegápolói munkára, néhány nappal később a tanárok fizetésük három százalékát ajánlották fel a hadba vonulók családjainak segélyezésére.

Márki Sándor hivatalosan csak augusztus 24-én vette át a rektori tisztséget, de augusztus 19-én már ő is részt vett az egyetemek új rektorainak és dékánjainak a minisztérium által összehívott budapesti értekezletén. Az egyetem jogi karát – Balogh Artúr dékán helyett – Somló képviselte. Márki a naplójában Balogh távollétét „betegséggel” indokolja – így, idézőjelben, az indok relevanciája iránti bizonyos fokú távolságtartást sejtetve. Nem tudjuk, mi volt a távolmaradás oka, azt sem, hogy Márki kétségének volt-e bármilyen igazolható alapja. Tény viszont, hogy a kitűnő államjogász és nemzetközi jogász pályaképének egésze megfontolt, a körülmények és a lehetőségek viszonyát körültekintően mérlegelő ember benyomását kelti. Tudományos munkássága mellett, fiatalon még, a századforduló táján hihetetlenül népszerű, mára teljesen elfeledett Marcel Prévost fordítja, élvezhető irodalmi színvonalon. 1916-ban már több mint egy évtizede a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Nyugdíjba vonulását követően, 1926 és 27 között Kolozs megye, 1928-tól majdnem tíz éven át Udvarhely megyei szenátora lesz a román parlamentben. A kisebbségi kérdés európai hírű szakértője, Észak-Erdély Magyarországhoz csatolása után a Corvin-lánc egyik kitüntetettje mind Somlót, mind pedig Márkit jóval túlélve a kommunista Románia tudósaként hal majd meg 1951-ben.

A Kolozsvártól Budapestig tartó hosszú, olykor több órás várakozással megszakított utat mindkét kolozsvári professzor megörökíti a naplójában. Somló szigorúan a tényekre szorítkozva, mindenféle értékelő és érzelmi megnyilvánulás nélkül.¹⁹ Márki a rá jellemző anekdotikus, részletező (még budapesti szállodai szobája számát is feljegyzí), a szereplőket olykor már-már írói szuggesztivitással megjelenítő módon.²⁰

A budapesti tanácskozáson az egyetemi vezetők abban állapodnak meg a minisztérium képviselőjével, hogy a csökkenő hallgató létszám ellenére megnyitják a tanévet, és a hadbavonult fiatalok vizsgáinak, szigorlatainak teljesítése érdekében könnyítéseket vezetnek be. Ennek megfelelően az 1914/15-ös tanévet Márki „teljes csendben, ünnepélyes közgyűlés összehívása nélkül” nyitja meg Kolozsvárott. Ugyanígy teszi majd ezt egy évvel később Tangl Károly az egyetem következő, fizikus rektora, majd az 1916/17-es tanévre rektorrá választott Lukáts Andor, büntetőjogász is.

¹⁹ Lásd a *Napló* 1914. augusztus 18–20-i bejegyzéseit. In: Andreas Funke- Péter Súlyom: i. m.100 sk.

²⁰ Márki Sándor: *Napló III.*, 429 sk.

Ünneplésre tényleg semmi ok nem volt, már akkor sem, amikor a háború befejezése még megnyugtatóan közelinek látszott. Már a háború első évében 40 tanár, 1726 hallgató, 30 bekebelezett doktor és 170 egyetemi alkalmazott, mindösszesen 2236 egyetem kötelékébe tartozó fiatal szolgált a hadseregben, és közülük 105 soha nem tért vissza. Az előbbi szám a háború negyedik évére 3661-re, az egyetem kötelékébe tartozó elesettek száma pedig 193-ra nőtt.²¹ Kolozsvár meghozta a maga áldozatát, és nemcsak az elesettek, hanem a háború miatt a képzésből eleve kimaradtak száma is mutatja ezt. A hallgatói létszám a háborús évek alatt drasztikusan csökkent. Az 1913/14-es tanév első évre beiratkozott hallgatóinak száma – 2302 fő – alig maradt alatta az egyetem 1872 és 1920 közé eső történetének legmagasabb ilyen számadatának, az 1906/7-es tanévben regisztrált 2410 főnek. Az 1914/15-ös tanévben ez a létszám majdnem megfeleződött (1216 fő), a következő tanév kezdetekor pedig 703-ra, majd az 1916/17-es tanévben – ez volt a mélypont – 420-ra csökkent. A csökkenés drámai mértékét mi sem mutatja világosabban, mint az, hogy ez a szám mindössze három fővel haladja meg az 1875/76-os tanév – az egyetemalapítás utáni negyedik tanév – első félévére beiratkozott hallgatók számát. A csökkenő hallgatói létszám, a Kolozsvárt is elérő háborús korlátozások, az egyetem központi épületének hadi célokra való kisajátítása, és a frontról a hadi cenzúra miatt szelektíven érkező, és még így sem túlságosan biztató hírek nemigen kedveztek az elmélyült tudományos munkának. Somló helyzetét ugyanakkor egy további körülmény is súlyosbította: az 1916/17-es tanévre a jogtudományi kar dékánjává választották.

/3/ Ebben a döntésben – ezt biztosan kijelenthetjük – Somló részéről semmiféle karrier szempont nem játszott szerepet. Az egyes karokon a rendes nyilvános tanárok száma ebben az időben alacsony volt. Ez viszont azt eredményezte, hogy az egyetemi vezetői tisztségek (dékán, rektor) szükségképpen „körbe jártak”. Somló ekkor már hét éve volt az egyetem teljes jogú tanára, és – bár még fő műve megjelenés előtt állt – komoly, értékelhető és nemzetközi szinten is értékelt tudományos munkássággal rendelkezett. Minden feltételnek eleget tett, amit az egyetem dékánjaival szemben támasztott. Illetve majdnem minden feltételnek. Somló ugyanis egyáltalán nem akart dékán lenni. Ebben bizonyára szerepet játszottak a háborús körülmények is, de a *Napló* tanúsága szerint nem ezek estek a legnagyobb súllyal a latba.

Somlónak – eltérően az egyetem más oktatóitól, valamint a magyar és az európai intelligencia meghatározó részétől – kezdettől fogva világos és elítélő vé-

²¹ Vö. Márki Sándor: *Egyetemtörténet*, 100, 108.

leménye volt a háborúról. Nem mondhatjuk, hogy ez valamiféle absztrakt humanizmusból, vagy a világban zajló eseményektől való elzárkózásból táplálkozott. Ez utóbbinak kifejezetten ellentmond Márki Sándor naplójának 1914. augusztus 7-i bejegyzése. Márki egy tanári összejövetel kapcsán jegyzi fel, hogy kollégái tréfásan azt kérdezik tőle, hogy történészként írja-e már ennek a háborúnak a történetét. Márki elhárítja a kérdést, de ennek kapcsán megörökíti Somlónak azt a megjegyzését, mely szerint ő bizony már elkezdte rendezni a háborúra vonatkozó nemzetközi jogi anyagot.²² Ezt az adatot egyébként Somló saját naplójának egyik bejegyzése is alátámasztja.²³ Mint ahogyan azt is, hogy kezdettől fogva távot állt tőle mindenféle háborús lelkesedés. Hűvösen, tárgyilagosan nézett a háborúra.²⁴ Kétségtelen, hogy nem könnyítette meg dékáni tevékenységét, hogy hivatali idejére esett az erdélyi román betörés, és az sem, hogy első munkanapjain – ahogyan valószínűleg a következő hónapokban még sokszor – az egyetemen a háború miatt bevezetendő intézkedésekkel kellett foglalkoznia.²⁵ Az igazi problémát azonban a *Napló* tanúsága szerint az jelentette számára, hogy a dékáni munka teljes mértékben idegen volt a habitusától. A tisztséget formálisan 1916. augusztus 28-án, egy hétfői napon vette át, első tényleges munkanapja azonban a *Napló* 1916. augusztus 30-i bejegyzéséből kikövetkeztethetően csak szeptember elsején volt. Az ide vonatkozó naplójegyzetben szereplő hasonlat – a hálójában légyre hasztalan vadászópók²⁶ – világosan elárulja, hogy milyen érzései voltak új pozíciójával kapcsolatban. Egy későbbi, a megbízatással – úgy látszik már akkor is – szükségképpen együtt járó parttalan ülésezéseket nehezményező bejegyzés kevésbé plasztikusan ugyan, de még ennél is egyértelműbben fogalmaz.²⁷

Kétségtelen, hogy nemcsak a háborús helyzet miatt, hanem saját tudományos tervei szempontjából is a lehető legalkalmatlanabb időben érkezett a máskülönben megtiszteltetést jelentő, és neki egyetemi múltját tekintve valójában „kijáró” dékánság. A háború egyébként is kikököntette a tudományos munkából, a hadbavonultak segélyezésében végzett munkája miatt jóval kevesebb ideje jutott jogfilozófiájára,²⁸ a munka meg-megakadt. Ezért aztán érthető, ha naplójában külön

²² Márki Sándor: *Napló III.*, 428.

²³ Lásd az 1914. augusztus 25. és szeptember 1. közötti időszakról szóló összefoglaló bejegyzést. Vö. Andreas Funke-Péter Súlyom: i. m. 101.

²⁴ Lásd az 1914. szeptember 6-i naplóbejegyzést. Vö. Andreas Funke-Péter Súlyom: i. m. 102.

²⁵ Lásd a *Napló* 1916. szeptember 2-i bejegyzését. Vö. Andreas Funke-Péter Súlyom: i. m. 140.

²⁶ Lásd a *Napló* 1916. szeptember 1-i bejegyzését. Vö. Andreas Funke-Péter Súlyom: i. m. 140.

²⁷ Lásd az 1916. szeptember 12-i bejegyzést. Vö. Andras Funke- Péter Súlyom: i. m. 141.

²⁸ Lásd az 1914.szeptember 6-i bejegyzést. Vö. Andreas Funke- Péter Súlyom: i. m. 102.

is feljegyzi, mikor úgy tűnik, lélegzetnyi ideje támad arra, hogy a készülő műhöz visszatérjen.²⁹ Azt természetesen nem tudhatja, hogy sokkal rosszabb is lesz még a helyzet. A *Gondolatok* keletkezésének második szakaszában – 1918 őszétől 1919. április 12-én született utolsó naplóbejegyzéséig – immár Budapesten valósággal küzdelmet kell majd folytatnia minden egyes mondat lejegyzésért, és a kolozsvári, még a háború idején is viszonylag kiegyensúlyozott munkakörülményeket soha többé nem tudja megteremteni maga számára.

Ez persze 1916 szeptemberében, az első dékáni munkanapon még beláthatatlan jövő. A munkát egyelőre a hivatali teendők nehezítik. Ezeken viszont viszonylag rövid idő alatt úrrá lesz. Gyakorlatilag kétheti dékáni munka után nagyjából megtalálja az egyensúlyt a rá szakadt hivatali és az önmagára kirótt intellektuális feladatok között. 1916. szeptember 15-i naplójegyzete szerint a dékáni feladatok ellátására a délutánjait tarja fent, így délelőttönként viszonylag nyugodtan dolgozhat.

/4/ Ha az 1917-ből ránk maradt naplójegyzeteket a *Gondolatok* keletkezéstörténete szempontjából olvassuk, nem kétséges, hogy Somló nagyívű, addigi munkásságában új fejezetet nyitó munkára készült. Ezzel együtt a dékáni év – és még az 1918-as esztendő kétharmad része is – csupán alapos felkészülésnek tekinthető. A naplóban megörökített olvasmányélményekből – hosszabb-rövidebb, néha csak az olvasott mű címének feljegyzésére szorítkozó adatok ezek – valójában több, egymáshoz alkalmasint csak laza szálakkal kapcsolódó mű is megírható lett volna. A sokféle szellemi impulzust voltaképpen egyetlen, de igen markáns jellemző köti össze: egytől-egyik radikálisan más irányba mutatnak, mint Somló korábbi munkássága és az ahhoz kapcsolódó olvasmányok. Jogfilozófiát alig-alig, és inkább csak véletlenszerűen olvas, és nem is igen kommentálja az olvasottakat, de ha netán mégis, mindössze egy-egy megjegyzést veszteget rá. A korábbi szociológiai érdeklődésének nyoma sincs olvasmányai között. Igaz, ettől a tájékozódási ponttól már a *Grundlehre* írásának idején, sőt, bizonyos értelemben már azt megelőzően is elszakadt. 1916–17 körül új érdeklődési köre alapján ő maga is okkal gondolhatja azt, hogy örökre. Magától értetődően vetődik fel a kérdés: mire készül Somló?

A választ – más adatok híján – a naplójegyzetekből olvashatjuk ki. Az első tájékozódási pont a másfél héttel a *Gondolatok* fogantatását bejelentő bejegyzés után, 1916. október 17-én kelt feljegyzés. A hangnem – mint Somló naplójában gyakorlatilag mindenhol, még a legszemélyesebb bejegyzésekben is – itt is tárgyilagos, szinte hűvös. Ez a tárgyilagosság azonban nem fedi el a tartalomban rejlő revelációt. Somló felfedezi magának a filozófiát. Az élmény kétségkívül Kanthoz

²⁹ Lásd az 1914. augusztus 24-i naplójegyzetet. Vö. Andreas Funke-Péter Súlyom: i. m. 101.

kapcsolódik. Minél tisztábban rajzolódnak ki előtte Kant filozófiájának magaslati – írja –, annál szélesebbre nyílik előtte az a panoráma, amelyet a filozófia – az immár minden jelzőtől megfosztott, „tisztá” filozófia – rajzol elé. A felismerés évekig tartó tudományos munkaprogram lehetőségével kecsegteti, három hét múlva, 1916. november 8-i bejegyzésében pedig már arról ír, hogy a filozófia óceánjához képest a jogfilozófiát már csupán szűkös csatornának érzi. Különösképpen beszédes tény, hogy ugyanebben a naplójegyzetben a jogfilozófia számára örökre elvesztettnek nyilvánítja magát.³⁰A filozófia által megnyíló horizontok tágasságának felismerése sajátos tartalommal tölti meg azt a nem egészen egy hónappal korábbi, a *Gondolatok* fogantatását bejelentő bejegyzéshez fűzött két mondatot, melyben arról tudósít, hogy az új mű új technikát – kevesebb polémiát, és a korábinál töretlenebb gondolati ívet – igényel.

A *Gondolatok* keletkezésének szellemi mikrovilága így – filozófiai művek esetében egészen ritkán előforduló módon – pontosan rekonstruálható: Somló a sajátos értelemben felfogott szociológia és a neokantiánus fogalmi háttérből született jogfilozófia után immár a filozófia fogalmi rendszerében keresi a tudományos mondanivalója számára alkalmas kifejezési eszközt. Az 1916. november 8-i naplójegyzet – ha nem állnának további adatok a rendelkezésünkre – önmagában véve persze keveset mondana. Abból a tényből ugyanis, hogy Somló a maga számára *nulla redempti*ót hirdetett a jogfilozófia irányába, nem sokat tudnánk meg arról, hogy a filozófia iránt fellobbant új szerelem mennyiben állta ki az idő próbáját, milyen mértékben talált viszonzásra, vagy éppenséggel mennyire bizonyult szalmalángnak. Azt viszont ennyiből is kétségtelenül igazolni tudnánk, hogy a filozófia meghódítása két irányból egyidejűleg indított ostrommal valósult meg.

Egyrészt a már korábban említett Kant-élmény, másrészt pedig a tágabb értelemben vett filozófiatörténet felől. Ez utóbbi Wilhelm Windelband akkortájt népszerű, és – bizonyos korrekciókkal – még ma is haszonnal forgatható filozófiatörténeti munkájának³¹ révén öltött konkrét formát. A Windelband-olvasmány nyomát már a *Gondolatok* ötletét felvető bejegyzésben is megtaláljuk. Egy héttel később, 1916. október 14-én Somló kifejezetten pozitív összefüggésben említi a munkát, ahogyan az 1916. november 8-i naplójegyzetben is, november 11-én pedig arról ad hírt, hogy befejezte a könyv olvasását. Pontosabban fogalmazva: vég-

³⁰ Vö. Andreas Funke-Sólyom Péter: i. m. 143.

³¹ Wilhelm Windelband: *Die Geschichte der neueren Philosophie in ihrem Zusammenhange mit der allgemeinen Cultur und den besonderen Wissenschaften dargestellt*. 2 Bde. Leipzig, Druck und Verlag Breitkopf und Härtel, 1878–1880.

zett a második kötettel.³² Az első kötet³³ olvasását ugyanis majd csak 1917. január 31-én kezdi el, és már február 14-én be is fejezi – noha Windelbandnak ebben az időben nemcsak a dékáni teendőkkal kell versengenie, hanem, mint látni fogjuk, más olvasmányokkal is osztoznia kell Somló idején.

Ezzel együtt a második kötet befejezése és az első kötet olvasásának elkezdése közé beékelődő majdnem három hónap szünet könnyen azt a benyomást keltetheti, hogy Somló filozófia iránti kezdeti lelkesedése a Windelband mű második kötetének elolvasása után takarékos üzemmódba kapcsol.

A valóságban azonban épp ezzel ellentétes irányú folyamat játszódott le.

/5/ Ha egy gondolkodói pálya átmeneteit naptári pontossággal megjelölt dátumokhoz lehetne kötni, Somló filozófiához fűződő viszonyában alighanem az 1916. október eleje és 1917 februárjának közepe közötti időszakot kellene az egyik ilyen – meglehet, nem is a legutolsó³⁴ – pályaszakasz meghatározó részének tekintenünk. Ugyanakkor kétségtelen az is, hogy ez a négy hónap önmagában véve nem jelöli ki pontosan a korszakhatárokat. Azok ugyanis időben mind visszafelé, mind pedig előre, Somló hátralévő, három és fél évnyi életidejére nézve bizonyos szempontból elmosódnak. Visszafelé tekintve nyilvánvaló, hogy Somló nem 1916-ban találkozik először a filozófiával. Előre tekintve pedig azzal szembesülünk, hogy a *Gondolatok* etikai-ismeretelméleti fogalmi világa mellett idővel megjelenik egy másik, sokkal kevésbé elvont, az állam, a politika kérdéseinek tisztázására irányuló kutatási irány is az életműben. Ezt a ránk maradt bőszeges jegyzetanyag mellett két posztumusz – Platónról és Machiavelliről szóló – tanulmánnyal is dokumentálni tudjuk. Az 1916 októbere és 1917 januárja közé eső rövid időszak tehát – ismételjük meg – *nem* önálló szakasz Somló kutatói pályáján. Másfelől – s ez a pálya egyébként is mindig szükségszerűen esetleges, sok tekintetben a kutató értékpreferenciáit és tudományos fogalomhasználatát visszatükröző szakaszolásánál most lényegesebb számunkra – ezekben a hetekben olyan szellemi folyamatok zajlanak, melyek elhanyagolása számottevően

³² Lásd Windelband: i. m., Bd. 2: *Die Blüthezeit der deutschen Philosophie. Von Kant bis Hegel und Herbart*. Druck und Verlag Breitkopf und Härtel, Leipzig, 1880.

³³ Lásd Windelband: i. m., Bd. 1: *Von der Renaissance bis Kant*. Druck und Verlag Breitkopf und Härtel, 1878.

³⁴ E tanulmány keretei között nem szeretnék abban a hosszú, Somló életművének recepciótörténetét meghatározó vitában állást foglalni, hogy az életmű két, három, esetleg még több szakaszra osztható-e. A szakaszolás problémájáról lásd Takács Péter: Somló Bódog élete és pályája. In: Uő (szerk.): *Állambölcseleti töredék. Somló Bódog írásai és hátrahagyott jegyzetei egy megírni tervezett Állambölcseletből*. Gondolat, Budapest, 2016, 207. sk.

megnehezítheti, sőt, akár félre is viheti Somló élete utolsó néhány évében végzett tudományos munkájának értelmezését.

Amikor Somló 1917. február 14-én befejezi Windelband filozófiatörténetének olvasását, kétségtelenül új dimenziók nyílnak ki előtte. A *Gondolatok* utószavából világosan kitetszik, hogy nem ez volt az első ilyen jellegű munka, ami megfordult a kezében. Pályája korai szakaszában nemcsak olvasta, hanem recenzálta³⁵ is Pekár Károly filozófiatörténeti munkáját.³⁶ Ez a recenzió azonban nem érint a *Gondolatok*ban megjelenő egyetlen lényeges filozófiai problémát sem, jószerivel a könyv bemutatására szorítkozik. Nem tudjuk pontosan megmondani, (találgatni pedig nem igen érdemes), hogy e rövidke írás megjelenésének idején, 1905-ben, az az év augusztusától már a jogfilozófia és nemzetközi jog kolozsvári rendkívüli tanárként működő, pályáján éppen a szociológiai szemlélettel a jogfilozófia irányába forduló Somló milyen mélyen érdeklődött a filozófia iránt. Célszerűbbnek tűnik, ha a filozófiához fűződő személyes viszonyának történetét a másik szélső pont, Windelband felől próbáljuk megérteni.

Windelband két kötetes filozófiatörténete az európai filozófia nagyjából négyszáz évtől fogja át: első kötete a skolasztika felbomlásával kezdődik, a második pedig Jakob Friedrich Fries (1773-1843) és Friedrich Eduard Beneke (1798-1854), vagyis a posztkantianus pszichologizmus tárgyalásával végződik. A kötet tehát – a címben foglaltakkal ellentétben – nem áll meg Herbart „kritikai realizmusának” tárgyalásánál, hanem – egyébként a Herbartra szánt terjedelemtől bővebben – tárgyalja Fries és Beneke munkásságát. Ebből a szellemi spektrumból biztonsággal megítélhető, hogy miért és milyen tekintetben jelentett a Windelband-élmény Somló számára revelációt. Windelband műve „komoly”, valóságos problémákra koncentrált filozófiatörténet, szemben a maga korában a legjobb indulattal is inkább igényes ismeretterjesztésnek mondható Pekár könyvvel szemben. Nincs adatunk arra, hogy Somló ezt megelőzően mikor, hány alkalommal, és milyen elmélyülten olvasott a Windelbandéhoz hasonló szakszerű filozófiatörténetet. Jó okunk van azonban arra, hogy azt feltételezzük, hogy nem túl gyakran, és/vagy nem túl alaposan. A *Napló* filozófiára vonatkozó egyszerre rácsodálkozó és őszintén elragadtatott megjegyzései – gondoljunk a csatorna/óceán metaforára – azt valószínűsítik, hogy ez a tudomány sok szempontból kellemes meglepetéseket tartogató új terület volt számára.

A *Gondolatok* filozófiai forrásvidékét kutatva ugyanakkor Windelband filozófiatörténete egy másik szempontból is releváns számunkra. Látszólag jelentékte-

³⁵ Vö. Somló Bódog: A filozófia története. *Huszedik Század*, VI (1905), IX. kötet, 61–62.

³⁶ Pekár Károly: *A filozófia története*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1902.

len, de a valóságban nagyon is beszédes tény, hogy Somló a könyv olvasása során mellőzi az átlagos olvasó számára természetes kronológiai sorrendet. Az olvasást a *második* kötetel kezd, és csak ennek befejezése után tér rá az elsőre. Ez alapján nem elképzelhetetlen, hogy Windelband munkája a *Grundlehre* írása közben került a kezébe, az olvasás hagyományos és logikus kronológiai sorrendjének mellőzése ebben az esetben arra utalhat, hogy a második kötetben bukkant rá azokra a problémákra, melyek a *Grundlehre* írása során fontosak és/vagy szükségesek voltak számára. Kétségtelen, hogy a korábbinál elmélyültebb filozófiatörténeti tanulmányok többet, és főként mást adtak neki, mint azt remélte: ezzel magyarázható, hogy a filozófia valósággal átveszi az irányítást gondolkodása fölött. Ennek lehangsúlyosabb, és – ha nem naplóról, azaz nagyon is személyes műfajról lenne szó, azt mondhatnánk teátrális – megnyilvánulása az, hogy a jogfilozófia számára „elveszettnek” nyilvánítja magát.

Izgalmas probléma persze, hogy pontosan *mi* volt az, ami Windelband olvasása során ennyire átütő, gondolkodásának egészét átalakító hatást gyakorolt rá? A legtöbb esetben valószínűleg nem tudnánk értelmesen válaszolni erre a kérdésre, mivel általában kevés lehetőségünk van arra, hogy a befogadó – jelen esetben Somló – akkori szellemi diszpozícióját pontosan rekonstruáljuk. Ebben az esetben azonban a körülmények egészen kivételesen kegyesek a kutatóhoz.

Mindenekelőtt itt van az a szembeötlő tény, hogy Windelband filozófiatörténetének második kötete majdnem fele részben Kantot, a többi pedig *mutatis mutandis* az ő filozófiájára adott – egymástól nagyon eltérő, és a forráshoz is fölöttebb különböző módon viszonyuló – válaszreakciókat tárgyalja. Ez Windelband filozófiai álláspontját tekintve egyáltalán nem meglepő, a *Grundlehre*-ben nagyrészt a neokantiánus jogfilozófiának lekötözött Somló szempontjából viszont elgondolkodtató. Windelband filozófiatörténete megmutatja neki a másik, a *filozófus* Kantot. Ez a Kant viszont – amint az egyik naplóbejegyzés elárulja – szűkebb jogfilozófiai szempontból már érdektelen számára.

A másik támpontot a *Napló* olvasmánylistája jelöli ki számunkra. Somló, ha nem is napról napra, de pontosan feljegyzi, hogy Windelband alapján éppen kitől mit olvas. Az elsődleges cél, a legmagasabb meghódítandó csúcs ebben az esetben is Kant. A fontosabb állomások: 1916 októberében kezd bele *Az ítélőerő kritikájának* olvasásába. Ez a szöveg bizonyosan nem teljesen idegen számára: már a *Grundlehre*-ben is felhasználta. 1917. január 14-én kezdi el *A gyakorlati ész kritikájának* olvasását, március 20-án *A tiszta ész kritikájához* fog hozzá. Ez utóbbit, miután májusban az influenza egy időre akadályozza az olvasásában, november 10-én fejezi be. A két kritika közé ékelődik be *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése* tanul-

mányozása. Az adatok összevetéséből és a naplóban megjelenő kommentárokból világosan látszik, hogy Somló – háború és hivatali kötelezettségek ide, vagy oda – *alig valamivel több mint egy év alatt* mindhárom *Kritikát* alaposan elolvasta, és ezzel biztosan jól megalapozta Kantra vonatkozó ismereteit. Vagyis, amikor 1918. október 4-én hozzákezd a *Gondolatok* első fogalmazványának lejegyzéséhez, már olyan forrásismeret birtokában van, ami nem egyszerűen Kant recepcióján, hanem *kritikus* értelmezésén alapul. Kant immár nem a neokantiánus interpretációjában, hanem *forrásszöveggént*, a szerző pedig nem valamiféle tekintélyként, hanem *vita-partnerként* jelenik meg számára.

Ez a megközelítés sokat megmagyaráz a *Gondolatok* elszánt Kant-kritikájából, de minden hozadéka mellett is szükségképpen kiegészítésre szorul. Az egyik idevonatkozó megjegyzés Somló filozófiatörténeti ismereteire, a másik Kant-kritikára vonatkozik. Meglehet, Kantot elsődleges forrásszöveggént Windelband közvetítette Somló számára, de valójában Windelband és a Kant-művek olvasása a *Napló* tanúsága szerint időben párhuzamosan valósult meg. Ennek a *Gondolatok* Kant ellen főként az okság kapcsán felhozott kritikája kapcsán lehet – mivel ez esetben csak a *Gondolatok* keletkezése során kimutatható hatásirányok feltérképezéséről van szó, itt most nem tárgyalható – jelentősége. Másfelől azt is tekintetbe kell venni, hogy Somló filozófiatörténeti érdeklődése egyáltalán nem állt meg Kantnál. Windelband – írja 1916. november elsején³⁷ – előbb Fichtéhez, később láthatóan Schopenhauerhez, Hegelhez is elvezette. Közben olvasta, olykor kommentálta a kortárs filozófia egy-egy jelentősebb képviselőjét is (Bergson, Croce, Husserl, Scheler) – bár a klasszikusoknál kevésbé elmélyültebben, és sokkal esetlegesebben válogatva. 1917 elejéről arra is van adatunk, hogy kalauza, Windelband nyomán az antik filozófiatörténetben is próbált alaposabb ismereteket szerezni.³⁸ Ebben az esetben sem elégedett meg a másodlagos forrással. *Naplójában* megemlékezik Platón olvasmányairól is.³⁹ Mindez arra utal, hogy filozófiai fordulatát igen komolyan vette. Nehéz megmondani, hogy a mégoly alapos filozófiai tanulmányok önmagukban elegendőek lettek volna-e ahhoz, hogy a *Gondolatok* töredékességében is meglepően logikus gondolatmenete végül megformálódjon. Sőt, igazán az sem egészen biztos, hogy ezt a kérdést érdemes felvetnünk. Rendelkezésünkre áll ugyanis a *Gondolatok* forrásainak egy másik csoportja is, mely egy, a filozófiatörténetihez hasonlóan markáns háttérrel rajzol a mű keletkezéstörténete mögé.

³⁷ Andreas Funke-Sólyom Péter: *i. m.* 143.

³⁸ Lásd az 1917. január 1-i bejegyzést. Vö. Andreas Funke-Sólyom Péter: *i. m.* 145.

³⁹ Vö. pl. az 1917. augusztus 4-i bejegyzést. Andreas Funke-Sólyom Péter: *i. m.* 148., 149.

/6/ Ez a hatásirány ugyanakkor jóval nehezebben rekonstruálható. Ennek egyik oka, hogy esetlegesebben, de legalábbis sokkal közvetettebben jelenik meg a munkában, mint a Windelband közvetítette filozófiai hatás. A másik nehézség pedig e források jellegével függ össze. Somló 1916. október 7-én, mikor hírt ad a *Gondolatok* megszületésének ötletéről, még nyilvánvalóan nincs tisztában sem a tervezett mű pontos tartalmával, sem terjedelmével. Egy év telik el még addig, amíg egyáltalán rendezni kezdi a jegyzeteit, és szinte napra pontosan két év, míg az első fogalmazvány lejegyzéséhez hozzá kezd. Amit viszont tud, azt azonnal le is írja: etikai művet tervez, kevés polémiával, inkább egy végtében megírva. Az etika problémája egyáltalán nem új számára. Gyakorlatilag pályakezdésétől jelen van munkásságában;⁴⁰ évekkorábban már Spencer-kritikájának is egyik sarokpontja történetesen az volt, hogy a mester etikai nézetei egyre kevésbé légtették ki. A *Gondolatok* ötletéről feljegyzett másik két szempont esetében azonban nem így áll a dolog.

Somló írásai általában jól rekonstruálhatóan rögzítik azt a gondolkodási folyamatot, mely révén álláspontja megfogalmazásáig eljut. Kifejt és elhatárolódik, forrásait többnyire pontosan megjelöli. A *Gondolatok* esetében célul kitűzött *mehr in einem Flusse* típusú megközelítés általában nem jellemző rá, és ez figyelemreméltó gondolkodói mértéktartásra utal. Az ilyen jellegű megközelítés ugyanis szinte szükségszerűen magában rejt a felszínesség lehetőségét. Annál inkább, minél kevésbé támaszkodik az „egy végtében” kifejtett gondolatmenet szilárd filozófiatörténeti alapokra. A *Gondolatok* alapállításai viszont – minden töredékességük, kifejtetlenségük, olykor nyilvánvaló ellentmondásosságuk ellenére is – megbízhatóan rekonstruálhatók. Somló ugyanis – nagyjából (és Kantot kivéve) valóban polemikus kitérők nélkül – sajátos logika alapján képzelte el a mű szerkezetét. A logikus, analitikus kifejtés gondolkodásmódjának kezdettől fogva olyan sajátossága volt – gondoljunk Reményik Sándor Somló halálára írott versére –, mely még azokat is lenyűgözte, akik egyébként nem érdeklődtek különösebben művei elméleti tartalma iránt. A *Gondolatok* esetében azonban nem pusztán erről van szó. A *Gondolatok*at nem egyszerűen egy szokatlanul éles eszű, rendkívül következetesen gondolkodó ember vetette papírra, hanem egy olyan gondolkodó, aki tudatosan törekedett arra, hogy a mű fogalmi rendszerének egészét a lehető legkisebb számú tételből vezesse le. Ha nem marad töredék, a *Gondolatok* valószínűleg sajátos, axiomatikus deduktív filozófiai rendszert alkothatott volna.

Az erre irányuló törekvést – nyilvánvalóan még az általánosság szintjén – már a műről szóló első naplójegyzet is jelzi azzal, hogy tudatosan lemond a polémiá-

⁴⁰ Lásd pl. Somló Bódog: *Az erkölcs túlkövetelései*, Politzer Zsigmond, Budapest, 1902.

ról. Egy két hónap múlva, 1916. december 10-én írott bejegyzésben már tisztában jelennek meg az elképzelései. Somló filozófiai programja – és ennyiben, (de csupán ennyiben) valóban a *Grundlehre* folytatásáról van szó – az „általános” és a szükségszerű” fogalmak szétválasztása, azaz a filozófia mint tudomány a priori fogalmainak feltérképezése.⁴¹ Nem nehéz felismernünk ebben, hogy Somló „minimálfilozófia”-programja (*Minimalphilosophie*) voltaképpen az „első filozófia” fogalmának szinonimája. Ám mindez még mindig keveset mond arról, hogy milyen módszertan alapján próbálja majd végül tető alá hozni a művet.

Ez valószínűleg számára is hónapokig kérdéses volt. A *Napló* 1917. február 11-i bejegyzése viszont meglepő, de tanulságos és eligazító adatot közöl velünk. Somló itt arról számol be, hogy – miközben a *Grundlehre* korrektúráját ellenőrzi – Michael Faraday egyik művét olvassa, sőt Haar Alfréd matematikus kollégájával és professzor társával a téridő geometria, a relatív és abszolút mozgás, az elektromosság problémáit tárgyalja meg.⁴² A bejegyzés semmit sem árul el arról, hogy az eddigi műveiben semmilyen természettudományos érdeklődést nem mutató Somló mennyire vett részt ebben a beszélgetésben, vagy éppenséggel mennyire öltötte magára az érdeklődő hallgató szerepét. A kifejezetten ismeretterjesztő, sőt, egyenesen az ifjúság számára készült Faraday mű olvasásának tényéből az tűnik valószínűnek, hogy Somló ekkor még csak alkalmi segítséget kért Haartól. Az együttműködés azonban nem maradt ezen a szinten. Fél év múlva, október 12-én arról számol be, hogy David Hilbert *Grundlagen der Geometrie*-jét olvassák Haarral. Különösen érdekes megjegyzés, hogy a mű axiómák csoportosításáról szóló fejezete igen mély benyomást gyakorol rá. Ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy szükségesnek látja, hogy mélyebb matematikai ismeretekre tegyen szert.

Mindez persze akár véletlen is lehetne. Ezekben a hónapokban Somló Schelet, Husserlt, Schopenhauert, sőt – szórakozásból! – még Nietzschét is olvas. De nem hiányoznak az olvasmányai közül a különböző rendű-rangú Kant kommentárok, de még a kortárs magyar és európai szépirodalom sem. A matematikai ismeretek iránti igénye azonban kitartónak bizonyult. Ebben bizonyosan szerepe lehetett Haarnak, de valószínűleg még nagyobb szerepe volt annak, hogy Somló felfedezte magának Bolzanót. Bolzano a maga korában visszhangtalanul maradt filozófiai-logikai problémafelvetésével és terminológiájával kétségkívül komoly csatlósástól mentette meg Somlót. Sikeresen elkerülte azt a zsákutcát, melybe a legmagasabb szintű elméleti matematika tanulmányozása megfelelő alapok híján – Haar minden önzetlen se-

⁴¹ Vö. Andreas Funke-Sólyom Péter: i. m. 144.

⁴² Uo. 146.

gítsége ellenére is – valószínűleg előbb vagy utóbb elvezette volna. 1918 januárjában kezdi el olvasni a *Wissenschaftslehre*t, és mindössze néhány nappal később Haar segítségével már Georg Cantor transzfinit számokról szóló elméletével ismerkedik. Somló pedig nem hagy fel a matematika tanulmányozásával azt követően sem, hogy 1918 februárjában már egyre fokozódó érdeklődéssel olvassa Bolzanót.⁴³

Ebből a szempontból olvasva, a *Gondolatok* a Windelband által közvetített filozófiai élmény, az elméleti matematika és Bolzano *Wissenschaftslehre*jének metaszempontjában születik. Legalábbis *utólag* mi így látjuk. Ezt az értelmezést kétségtelenül alá is támasztja az a tény, hogy a *Napló* két, 1918 első hónapjaiból szereplő bejegyzése közvetlenül kapcsolatba hozható a *Gondolatok* filozófiai mondanivalójával.⁴⁴ Ugyanakkor látnunk kell a mű – általában minden filozófiai mű – születésénél bábáskodó esetlegességeket is. Egyáltalán nem volt magától értetődő, hogy a filozófia, ezen belül pedig a korábbinál jóval átütőbb formában jelentkező Kant-élmény, a kifejezetten elméleti matematikai, és a Bolzanóból kiinduló matematikai-logikai hatásirány valaha is összekapcsolódik majd.

És amennyire ezt meg tudjuk állapítani, a *Gondolatok* születésének első, kolozsvári korszakában (1916 októberének eleje és 1918. október vége között) ez valószínűleg nem is történt meg. Somló 1918-as, utolsó kolozsvári éve – pontosabban ennek októberig terjedő kétharmada – viszonylag nyugodtan telt. A dékánság terhétől megszabadult, Haar segítségével, sok más egyéb mellett, Whitehead és Russel *Principia Mathematicá*ját olvasta, áprilistól szeptemberig új otthont teremtetett magának a város (akkor még) zöldövezeti részén, szeptember végén pár napos kirándulást tett, október 25-én, néhány nappal a pesti forradalom kitörése előtt, még Hegelről elmélkedett a naplójában. A pesti eseményekről egy napos késéssel értesült. November első napjaiban érkezett Budapestre. Életvitelszerűen soha többé nem tért vissza Kolozsvárra. 1919 januárja és márciusának első napjai között rendszeresen konzultált Haarral. Ezúttal már nem kizárólag elméleti matematikai problémákról, vagy amennyiben mégis, kifejezetten Kant kapcsán.

Elkezdődött a *Gondolatok* formálódásának második, budapesti korszaka. Mikor 1918. október 4-én elkezdte az első változat megírását, nem tudhatta, hogy csupán háromhétnyi ideje marad arra, hogy zavartalanul dolgozzon a számára oly fontos művön.

És már két év sincs hátra az életéből.

⁴³ Lásd az 1918. február 16-i naplóbejegyzést. Andreas Funke-Sólyom Péter: i. m. 152.

⁴⁴ Lásd az 1918. január 27-i és február 23-i bejegyzést. Vö. Andreas Funke-Sólyom Péter: i. m. 152.